

УДК 343.9.01

І. О. Христич, кандидат економічних наук, доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», старший науковий співробітник Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ВПЛИВ ТІНІЗАЦІЇ РИНКУ ЕНЕРГОНОСІВ НА ЗЛОЧИННІСТЬ У ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНОМУ КОМПЛЕКСІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню проблеми стану та динаміки тінізації ринку енергоносіїв в Україні та впливу її на злочинність у паливно-енергетичному комплексі країни.

Ключові слова: ринок енергоносіїв, тінізація, тіньова економіка, злочинність у паливно-енергетичному комплексі.

Як підкреслює більшість учених, які займаються дослідженням стану тінізації економіки, вивчення її проблем потребує широкого застосування знань, напрацьованих в економічному, організаційно-управлінському і правовому блоках наук. Зокрема, це такі науки, як економічна теорія, теорія управління, управлінський і бухгалтерський облік, інформатика, фінансове право та інші галузі матеріального і процесуального права, банківська, страхова і митна справа, податкознавство, кримінологія та деякі інші науки, системи знань яких можуть бути застосовані в процесі пізнання, моніторингу і протидії феномену «тіньова економіка». Крім наведених наук, це, наприклад, можуть бути: статистика, документалістика як підгалузь криміналістики, математика, моделювання, низка не згаданих вище правових та інших наук, які можуть бути джерелами такої різноманітної системи знань, що вивчає проблеми детінізації¹.

Зрозуміло, таке твердження підкреслює, що тінізація економіки в нашій країні досягла значного розмаху. Підтримуємо точку зору, що зміни після 1991 р. показали, що поки що головними методами

¹ Див.: Попович В. М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки: Монографія. – Ірпінь: Акад. Держ. податк. служби України, 2001. – С. 46.

утворення сучасної власності є корупційно-бюрократичний чи кримінальний метод використання коштів держави. На нелегітимність держави, що існувала до 1991 р., нашарувалася нелегітимність держави вже наших часів¹. Зрозуміло, що великомасштабний «тіньовий сектор» було сформовано ще до розбудови СРСР. Більшість учених вважали, що його розміри складають 40 % від валового внутрішнього продукту, а його обсяг коливався в межах від 60 до 500 млрд рублів за цінами 1991 р.² У кожній країні завжди існує офіційна і неофіційна (тіньова) економіки. Проблема полягає в їх співвідношенні. «Тіньова економіка» не повинна заважати існуванню держави. Якщо рівень неофіційної економіки не перевищує 5–15 % ВВП (як у більшості розвинутих країн світу), то ніякої загрози функціонуванню економіки країни не існує.

На жаль, в Україні розмах неофіційної економіки сьогодні загрожує нормальному розвитку країни. Особливо це стосується рівня корупції в нашій державі, яка тривалий час стабільно посідає в рейтингу корумпованості місце поряд з африканськими країнами. У 2010 р., за даними рейтингу Transparency International, Україна посіла 134 місце з індексом сприйняття корупції 2,4.

Причини й умови тінізації суспільно-економічних відносин у нашій країні, як і в інших державах, є численними як за причинно-наслідковими ознаками, так і за потенціалом свого впливу на відтворення тіньових процесів у тих чи інших секторах тінізації суспільно-економічних відносин. При цьому протидія процесам тінізації потребує врахування специфіки тієї чи іншої галузі господарства. Так, в Україні й досі не сформована оптимальна модель відносин власності на об'єкти ПЕК.

Об'єкти ПЕК перебувають у державній, комунальній та приватній власності, а також у спільній власності приватних осіб і держави. Це свідчить про те, що відносини власності в паливно-енергетичному комплексі недостатньо впорядковані та систематизовані.

¹ Див.: Предборський В. А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології: Монографія. – К.: Кондор, 2005. – С. 17.

² Див.: Бунич А. П., Гуров А. И., Корягина Т. И. и др. Теневая экономика. – М.: Экономика, 1991. – С. 15.

Вважається, що рівень забезпеченості України власними природними ресурсами складає 47 % (паливними — 37 %). Потреба народногосподарського комплексу країни за рахунок власних ресурсів нафти та газу задовольняється на 10–20 %, а вугілля — на 80 %¹. Більшість найбагатших українців свої перші мільярди заробили саме завдяки нафтогазовій галузі. При цьому зберігається невинувато висока на сьогодні (за даними експертів, 75–80 %) залежність України в згаданому секторі від Росії (власний видобуток покриває 10–12 % потреби в нафті та 20–25 % у природному газі).

Узагальнюючими показниками ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів країни є вагомі витрати первинної енергії на одиницю ВВП країни (енергоємність ВВП). Енергоємність ВВП України, за даними Євростату, у 2,6 разу перевищує середній рівень енергоємності ВВП країн світу. Причиною високої енергоємності є надмірне споживання в галузях економіки енергетичних ресурсів на виробництво одиниці продукції, що зумовлює відповідне зростання імпорту вуглеводнів в Україну. Така ситуація є наслідком істотного технологічного відставання у більшості галузей економіки і житлово-комунальній сфері, незадовільної галузевої структури національної економіки і, зокрема, імпортно-експортних операцій та впливу «тіньового» сектору економіки.

Існуюча система управління в паливно-енергетичному комплексі формувалась спонтанно, діяла переважно в інтересах окремих груп впливу, а тому виявилася недосконалою. Унаслідок цього держава втратила контроль над активами в енергетиці, відбувся відтік професійних кадрів та зниження рівня науково-технічного забезпечення галузей ПЕК.

Будь-яка з галузей паливно-енергетичного комплексу керується своїм окремим законом та прийнятими на його виконання підзаконними актами. Прийняття численних підзаконних актів різними органами влади зумовлюється загальністю у формулюваннях багатьох положень цих законів. Так, лише у вугільній галузі кількість підзаконних актів перевищує 600, діяльність електроенергетичної галузі регулюється 115 нормативно-правовими актами. Такий підхід

¹ Чукаєва І. К. Формування ефективних пропорцій паливно-енергетичного балансу на перспективу як база енергетичної стратегії України // Економіка та право. – 2004. – № 1. – С. 99.

до правового регулювання створює умови для неоднакового застосування вимог законів та відповідно недосягнення або неповного досягнення передбачених ними цілей та завдань. Наслідком цього є вчинення злочинів у зазначеній сфері.

Галузі ПЕК були і залишаються дуже привабливими для кримінальних структур. Кількість виявлених злочинів у ПЕК складають в останні роки приблизно 10 % від загальної кількості злочинів, учинених у сфері економіки. Це практично 1 % від загальної кількості злочинів.

Як відомо, тіньова економіка пов'язана з розвитком процесів державного управління економікою. У системі паливно-енергетичного комплексу чітко проявляються основні ознаки кризи державного управління: 1) загострення економічних і соціальних конфліктів, які набувають гострого політичного характеру (наприклад, судовий процес над колишнім прем'єр-міністром Ю. Тимошенко); 2) нездатність державної влади управляти та розв'язувати конфлікти, що дедалі поширюються, регулювати соціально-економічні процеси на основі консервації структур і методів управління; 3) розбалансованість структурно-функціональної системи державного управління економікою та політичних інституцій влади, розрив їх взаємодії, ефективних зв'язків із зовнішнім та внутрішнім середовищем¹.

Зрозуміло, що галузі ПЕК — це галузі «природних монополій», тобто тих, що використовують у виробничому процесі природні ресурси. Конкуренція як механізм ринкових відносин застосовується в цій галузі в обмеженому вигляді.

Вирішення проблем детінізації економіки, як відомо, залежить насамперед від усунення прорахунків у податкових, монетарних та інших складових елементах економічної політики держави.

Згідно із Законом України «Про електроенергетику» від 16 жовтня 1997 р. зі змінами², який регламентує відносини, що виникають у зв'язку з виробництвом, передачею, постачанням і використанням енергії, державним наглядом за безпечним виконанням робіт на об'єктах електроенергетики незалежно від форм власності, безпечною експлуатацією енергетичного обладнання та держав-

¹ Антикризисное управление. – М.: ИНФРА-М, 2001. – С. 79.

² Про електроенергетику: Закон України від 16 жовт. 1997 р. № 5757/97-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 1. – Ст. 1.

ним наглядом за режимом споживання електричної і теплової енергії, гідравлічні й атомні електростанції, а також магістральні та міждержавні мережі не підлягають приватизації.

Історія української енергетики останніх десятиліть — це фактично історія непрозорих схем, які змінювали одна іншу. В Україні у перші роки незалежності склалася для цього сприятлива ситуація: по-перше, постачання енергоресурсів для великих підприємств перетворилося на один із найприбутковіших видів бізнесу; по-друге, іншим видом стало надання керівниками підприємств послуг у тих галузях, від яких вони були далекі за радянських часів (торгівля, фінансові операції тощо). Під впливом цих тенденцій і з'являються значні статки, які призвели до появи нафтових і бензинових баронів, газових монополістів, власників обленерго. Перша половина 90-х рр. XX ст. характеризується створенням певних енергетичних кланів, які розподіляють між собою квоти на ринки та отримані енергоносії.

Період кінця 90-х — початку 2000-х характеризується перерозподілом ринку. У цей час військова прокуратура Росії порушила справу про зловживання під час поставок Єдиними Енергетичними Системами України газу для Міноборони Росії.

Починаючи з 2001 р. на ринку постачальників газу з'являються міждержавні посередники: Eural Trans Gas, RosUkrEnergo. Спочатку це був Eural Trans Gas, який був зареєстрований у невеличкій угорській місцевості. Після того, як на міжнародному рівні спалахує скандал про його зв'язки з кримінальним авторитетом Семеном Могилевичем, цього посередника замінює RosUkrEnergo, який вдається усунути з газового ринку лише у 2009 р. Але одночасно Україна одержує одні з найвищих у Європі тарифи на газ із найнижчими тарифами на транзит і нерівноправними умовами відповідальності.

Усе це підкреслює, що наша країна пішла хибним шляхом — необхідно було планувати реальне зменшення споживання електроенергії і шукати альтернативні джерела. Ми ж насправді прагнули знижувати ціну на газ, хоча всім відомо, що весь західний світ пережив цінове потрясіння ще у 70-х рр. XX ст. Це призвело до того, що в цьому секторі розвилися й існують непрозорі схеми розподілу як газу, так і надприбутків.

Особливо це стосується останніх років. Як відомо, Україною прийнята Енергетична стратегія України до 2030 року, яка й дотепер головну ставку робить на розвиток вугільної та атомної галузі, а частка енергії з відновлювальних джерел має сягнути 10 % лише у 2030 р.

В ЄС поставили за мету досягти формули 20 — 20 — 20. Це значить, що країни ЄС мають до 2020 р. зменшити споживання електроенергії на 20 % і 20 % енергії добувати з відновлювальних джерел. Як зазначив голова правління альянсу «Нова енергія України» В. Боровик, частка таких джерел енергії у Норвегії вже у 2001 р. становила 45 %, у Швеції — 29 %, Новій Зеландії — 26 %, Фінляндії — 23 %, Австрії — 21,5 %, Канаді — 16 %, у Данії — 10 %. Зрозуміло, що наші плани не витримують ніякого порівняння. Тим паче що ООН планує до 2050 р. одержувати у світі до 80 % енергії з відновлювальних джерел. Це ще раз підкреслює те, що наші олігархи поки не зрозуміли переваг альтернативної енергії, оскільки вважають, що вона може порушити існуючі схеми одержання надприбутків.

При цьому необхідно звернути увагу, що Україна 24 вересня 2010 р. підписала «Протокол стосовно приєднання України до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства», який було ратифіковано Верховною Радою 15 грудня 2010 р. Відповідно до нього Україна зразу виконала дві умови: 1) 19 лютого 2010 р. МАГАТЕ підтвердила відповідність енергоблоків українських АЕС міжнародним стандартам та вимогам щодо ядерної безпеки; 2) 16 липня 2010 р. підписано Президентом України прийнятий Верховною Радою Закон України «Про засади функціонування ринку природного газу», яким передбачено розподілення функцій транспортування, розподілу та постачання газу, а також забезпечення рівних прав доступу до єдиної газотранспортної системи України і підземних газосховищ для всіх суб'єктів ринку.

У документі МАГАТЕ щодо коефіцієнта використання встановлених потужностей АЕС зазначено, що коли реактори експлуатуються менше ніж на 80 % часу, це економічно не вигідно. У середньому по Україні цей коефіцієнт ледве досягає 70 %, тому що енергосистемі не потрібна така кількість електроенергії. У такій ситуації стає зовсім незрозумілим планування введення нових реакторів.

Тим паче що весь світ відмовляється від збільшення реакторів, терміну їх використання. Мабуть, у нашій країні існують особи, які дуже зацікавлені в подальшому розвитку ядерної енергетики, яка, на думку багатьох спеціалістів різних галузей, приносить дуже багато шкоди довкіллю і населенню.

1 лютого 2011 р. Україна стала повноправним членом Європейського енергетичного співтовариства (ЄЕС). Подальша інтеграція України в єдиний енергетичний ринок відповідно до прийнятих зобов'язань вимагає щодо ринку газу: а) провести розділ державної компанії «Нафтогаз» на три окремі компанії: виробництво, транспортування та зберігання; б) забезпечити рівні умови доступу до транспортування газу по території України; в) створити міцний незалежний регулятор для газового ринку, який буде незалежним від органів державної влади, місцевого самоврядування і будь-яких інших організацій; г) привести газотранспортну систему у технічний стан, який відповідатиме європейським нормам (за даними, які наводяться на сайті міністерства енергетики та вугільної промисловості, для реалізації цього завдання необхідно 6,5 млрд дол. США)¹; д) у випадку виникнення проблем із поставками газу в інші країни — члени ЄЕС представляють допомогу щодо стабілізації поставок газу. Щодо ринку електроенергії передбачено таке: модернізувати виробничі потужності електроенергетики, які знаходяться в критичному стані (особливо це стосується ліній електромереж); приєднатися до Європейської мережі щодо координації передачі електроенергії (ENTSO-E); реформувати оптовий ринок електроенергії та перейти до конкурентного ринку двосторонніх контрактів; до початку експорту електроенергії на європейський ринок підписати низку технічних угод з імпортерами і забезпечити якість енергії, що подається; збільшити тарифи на електроенергію для споживачів, тому що необхідно привести ціни на українську електроенергію до конкурентного європейського рівня; ввести конкуренцію на ринку енергетичного вугілля, забезпечивши можливість підприємствам теплоенергостанцій обирати поставщиків палива. Щодо охорони навколишнього середовища і відновлюваних джерел енергії необхідно таке: прийняти заходи щодо збереження звичайних

¹ [Http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/publish/article&art_id=174850&cat_id=35109](http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/publish/article&art_id=174850&cat_id=35109).

видів перелітних птахів; приділяти особливу увагу захисту водно-болотяних угідь, включаючи угіддя міжнародного значення; провести екологічний аудит щодо забезпечення відповідної оцінки екологічного впливу державних та приватних проектів на здоров'я людей, якість життя, видового різноманіття і здібності екосистеми до поновлювання; знизити викиди діоксиду вуглецю внаслідок спалювання визначених видів рідкого палива; знизити і контролювати викиди в атмосферу з установок тривалого паління, тому що вони займають значне місце у загальному обсязі викидів діоксиду вуглецю і закису азоту (діапазон оцінки вартості складає від 8 до 20 млрд дол. для всієї теплової генерації України)¹; ввести економічні стимули щодо зменшення викидів парникових газів; виконувати вимоги Кіотського протоколу — додатковий документ до Рамкової конвенції ООН зі змін клімату, прийнятий в Кіото, Японія, 11 грудня 1997 р. (Україна ратифікувала його 4 лютого 2004 р.) (торгівля квотами на викиди парникових газів).

З огляду на це незрозуміло, чому лише 2 вересня 2011 р. Президент України доручив Уряду до 1 жовтня 2011 р. подати на розгляд Верховної Ради законопроект «Щодо підготовки проекту програми реформування Національної акціонерної компанії “Нафтогаз України”» у зв'язку з приєднанням України до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства, необхідністю адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Це відбулося через 2,5 року після підписання Брюссельської декларації щодо модернізації газотранспортної системи (23 березня 2009 р.) і через півтора року після взяття на себе відповідних зобов'язань у межах приєднання до Європейського енергетичного співтовариства.

Вочевидь, змагання між такими олігархами, як Ключєв та Фірташ (точніше структурами, які пов'язуються з ними), досягли апогею. Це відслідковується у відсутності послідовного прийняття рішень владою. Така поведінка влади відлякує інвесторів і затягує розвиток і залучення альтернативних джерел енергії. При цьому російський газ іде на потреби великих підприємств, більшість з яких належать або підконтрольні олігархам. Тому вони зацікавлені у подальшому його споживанні, що дає змогу існувати тіньовим непро-

¹ http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/publish/article&art_id=174850&cat_id=35109.

зорим схемам його розподілу й одержання ними відповідних надприбутків безконтрольно.

Економічна потужність тіньової сфери офіційної економіки є найбільшим і найпотужнішим потенціалом тінізації економіки. Кримінальний сегмент тіньової економіки, суб'єктом якої є діяльність професійних управлінців, як найбільш потужний за обсягом шкоди інтересам суспільства, економічній безпеці держави утворює особливе явище — економічну злочинність.

Найбільшою проблемою залишається впровадження конкурентних засад у сфері функціонування природних монополій, особливо в енергетиці. Високі показники енергетики (її частки у валовій доданій вартості) свідчать переважно не про її динамічний розвиток, а про монопольне завищення цін. З точки зору фахівців, в електроенергетиці та газовому секторі за останні роки не відбувається ніякої тенденції до розвитку, реструктуризації, а, навпаки, набирає силу регрес. На думку фахівців Інституту економічних досліджень і політичних консультацій, погіршення показників пов'язано з низкою причин. По-перше, влада не йде на підвищення тарифів за послуги підприємств-монополістів із тим, щоб вони були узгоджені з рівнем витрат виробника (що обумовлює існування розвинених тіньових фінансових схем для відшкодування збитків і отримання тіньового прибутку). По-друге, неучасть (або обмежена участь) невеликого приватного капіталу в галузях-монополістах не поліпшує якості послуг, що ними надаються. По-третє, Уряд не створює умов, необхідних для введення нових учасників на цей ринок, створення на ньому конкурентно-ринкового середовища. Так, компанії-монополісти не надають доступу до інфраструктури, яку вони використовують (трубопроводи), іншим компаніям за цінами, що відповідають собівартості їх експлуатації. І нарешті, у більшості галузей відсутні незалежні регуляторні органи для проведення тарифної політики монополістів. А це дає можливість останнім використовувати своє домінуюче становище на ринку для виштовхування з нього реальних та потенційних конкурентів, диктувати власні дискримінаційні умови щодо споживання своїх послуг¹. Наслідок усього вищеперахованого — зростання злочинності.

¹ Див.: Предборський В. А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології: Монографія. – К.: Кондор, 2005. – С. 430.

Деякі автори¹ підкреслюють, що в країні зараз мають місце більш складні і прогресуючі схеми тінізації, що може призвести до остаточного руйнування економіки і її повного злиття з тіншовою економікою.

Таким чином, ураховуючи вищенаведене, можна стверджувати, що сучасний стан паливно-енергетичного сектору країни, особливо ринку енергоносіїв, впливає на стан та динаміку злочинності в зазначеній галузі економіки України.

Статья посвящена исследованию проблемы состояния и динамики тенизации рынка энергоносителей в Украине и влияния ее на преступность в топливно-энергетическом комплексе страны.

The article is devoted to research of problem of the state and dynamics of shadowing of power mediums market in Ukraine and influence of its on criminality in the Fuel and Energy Complex of country.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем злочинності та її причин ІВПЗ НАПрН України (протокол № 3 від 14 березня 2012 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, доцент
Б. М. Головкін.*

¹ Див.: Попович В. М. Тіньова економіка як предмет економічної кримінології. – К.: Прав. джерела, 1998. – С. 135.